

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет соціології
Кафедра теорії та історії соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«ВОЛОНТЕРСТВО ЯК ЧИННИК ДИНАМІКИ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВІЙНИ»

Спеціальність: 054 Соціологія

Освітня програма: «Соціальні технології»

Освітній ступінь: бакалавр

Кваліфікація: бакалавр з соціології

Авторка: Щербенюк Софія Сергіївна,
студентка 4 курсу

Наукова керівниця:

Червінська Тетяна Григорівна

Кандидатка соціологічних наук, доцентка

Бакалаврська робота допущена до захисту
рішенням кафедри *теорії та історії соціології*

Протокол №11 від «07» червня 2022 р.

Зав. кафедри _____ проф. Судаков В.І.

Київ – 2022

Реєстрація

номер дата підпис лаборанта кафедри

Рекомендовано до захисту

підпис наукового керівника ініціали, прізвище наукового керівника

Результат захисту

оцінка дата захисту

Голова ЕК

підпис ініціали, прізвище

Члени ЕК

підпис ініціали, прізвище

підпис ініціали, прізвище

підпис ініціали, прізвище

підпис ініціали, прізвище

Секретар ЕК

підпис ініціали, прізвище

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження сім'ї та її трансформації в соціології.....	6
1.1. Поняття та функції сім'ї	6
1.2. Трансформація сімейних відносин в сучасному суспільстві.....	9
1.3. Війна як чинник динаміки сімейних відносин	12
Висновки до розділу 1.	22
Розділ 2. Волонтерство як форма громадянської активності	23
2.1. Соціологічні засади дослідження громадянської активності	23
2.2. Сутність та специфіка волонтерства як форми громадянської активності	26
Висновки до розділу 2	28
Розділ 3. Емпіричне дослідження впливу волонтерства на динаміку сімейних відносин під час війни	29
Висновки до розділу 3	33
Висновки.....	34
Перелік використаних джерел.....	36
Додаток 1	41

Вступ

Згідно з результатами Всесвітнього дослідження цінностей українці протягом багатьох років ставлять на перше місце за важливістю саме сім'ю. У 2020 році 86,3% визнали її для себе дуже важливою та ще 13% – скоріше важливою [Світове дослідження цінностей в Україні, 2020: с. 18]. Сім'я є одним з основних соціальних інститутів, які формують українське суспільство та безпосередньо впливають на життя практично кожного українця та українки.

Внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року актуалізувалася велика кількість соціальних проблем, що стосуються фізичної безпеки українців (як військових, так і цивільних) та задоволення базових потреб людей та тварин, що стали жертвами окупації; сфер культури та освіти тощо. Ці проблеми та їх вирішення стосуються всіх нас, адже безпосередньо впливають на життя кожного жителя України зокрема та на суспільство в цілому. Реакції українців на нові виклики різняться: дехто виявляє громадянську активність та займається волонтерською діяльністю, жертвує гроші на благодійність, реалізує соціальну відповідальність бізнесу, виконує свою роботу для функціонування критичної інфраструктури тощо; інші намагаються абстрагуватися від подій війни, відмовляються від власної суб'єктності в контексті вирішення соціальних проблем та намагаються «перечекати» вищезгадані події, або й отримати від них вигоду за рахунок співгромадян.

Чи впливає спільність та відмінність громадянських практик волонтерства на сімейні стосунки? Яким чином під час війни змінюється ставлення членів сім'ї одне до одного та характер їх інтеракцій? Дане дослідження є спробою розкрити ці запитання та розпочати формулювання відповіді на них.

Отже, **об'єктом** даного дослідження є сімейні відносини.

Предметом – динаміка сімейних відносин в умовах війни.

Мета дослідження – охарактеризувати вплив волонтерства на динаміку сімейних відносин в Україні в умовах війни.

Завдання випускної кваліфікаційної роботи:

1. розглянути суть поняття сім'ї та її соціальні функції;
2. охарактеризувати основні тенденції трансформації сучасних шлюбно-сімейних відносин;
3. охарактеризувати війну в аспекті її впливу на динаміку сімейних відносин;
4. розглянути суть поняття волонтерства як форми громадянської активності;
5. дослідити вплив волонтерства на динаміку сімейних відносин під час війни в Україні.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження сім'ї та її трансформації в соціології

1.1. Поняття та функції сім'ї

Перш ніж братися за аналіз динаміки сімейних відносин в умовах війни, слід, для початку, визначити, що ж таке сім'я та які її функції. Існує багато підходів до визначення та дослідження сім'ї, що змінюють одне одного відповідно до модифікації когнітивних парадигм, соціокультурних норм, притаманних конкретному суспільству та розвитку соціології як науки. У виданій в 1969 році «Соціології» Ніл Смелзер уточнив, що «співмешкання гомосексуалістів, напевне, не можна вважати нормальним сімейним життям» [Смелзер, 1994: с. 390] – досить коректно, як для кінця сімдесятих років, але прочитати схожу сентенцію в сучасній науковій праці було б, щонайменше, дивно. А проте, далі автор визначив сім'ю як «засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей, що часто живуть в одному будинку» та, після аналізу особливостей сімейного життя в західній Ірландії, на Тробріанських островах та ізраїльських кібуцах, приходять до висновку про те, що «традиції, що їх зневажають в одному суспільстві, можуть вважатися нормою носіями іншої культури» [Смелзер, 1994: с. 424]. Багато сучасних соціологів послуговуються цим та схожими визначеннями. Проте варто зауважити, що єдиного та універсального визначення сім'ї досі не існує – це зумовлено складністю поняття. Досконала дефініція сім'ї мала б враховувати різноманітні культурні особливості, сексуальні орієнтації, гендерні ідентичності тощо – це скоріше нагадувало б повноцінну статтю, а не містке формулювання.

Аби краще зрозуміти сутність цього поняття та суть подальшого аналізу, варто розглянути функції сім'ї (стосовно членів сім'ї та суспільства). За Яном Щепанським, «особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: перша полягає в тому, що сім'я – це єдина

соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів іззовні, а завдяки народженню дітей, тобто це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Інша її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства» [Щепанський, 1969: с. 139-140]. І він правий, це дійсно найбільш очевидні та незамінні функції сім'ї: репродуктивна й виховна, але цим вони не обмежуються. Нижче наведено таблицю з описом основних функцій сучасної сім'ї.

Функція	Щодо суспільства	Щодо людини
Репродуктивна	Біологічне відтворення	Задоволення потреби мати дітей
Виховна	Соціалізація нових поколінь та підтримка культурної безперервності суспільства	Задоволення потреби виховувати дітей
Господарсько-побутова	Догляд за членами суспільства, підтримка їх фізичного та соціального здоров'я	Отримання господарсько-побутових послуг та задоволення потреби доглядати за близькими
Виробничо-економічна	Розвиток різних видів сімейної економічної діяльності	Економічна та професійна реалізація в різних видах сімейної економічної діяльності
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка непрацездатних членів суспільства	Економічна підтримка від членів сім'ї
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки	Формування та підтримка санкцій за порушення моральних норм

Духовного спілкування	Розвиток особистостей членів суспільства	Духовне взаємозбагачення та реалізація особистого потенціалу
Соціально-статусна	Відтворення соціальної структури	Реалізація соціально-статусних амбіцій
Дозвіллева	Організація дозвілля та соціальний контроль у цій сфері	Взаємозадоволення дозвіллевих інтересів та потреб у спільному дозвіллі
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх емоційна терапія	Психологічний захист, емоційна підтримка
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб

Таблиця 1. Функції сучасної сім'ї. [Лукашевич, 2013: с. 68], [Піча, 1995: с. 218], [Кузьменко, 2010: с. 172-174].

За невиконання однієї або кількох функцій, сім'ю називають дисфункціональною.

Заведено розглядати сім'ю як первинну соціальну групу та соціальний інститут. За визначенням Є. І. Головахи, мала група – це соціальна група, що складається максимум з кількох десятків людей, які безпосередньо взаємодіють між собою [Короткий енциклопедичний словник, 1998: с. 112]. Сім'я є саме первинною малою групою, бо, на противагу вторинним, зазвичай, вона створюється не для досягнення конкретної мети, передбачає неформальні неопосередковані контакти, відсутність схематизованої системи відносин та їх чіткої регуляції [Лукашевич, 2013: с. 124]. Соціальний інститут – «форма організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне

функціонування суспільних відносин». Соціальні інститути регулюють ці відносини за допомогою норм, правил, санкцій [Короткий енциклопедичний словник, 1998: с. 204]. Інститут сім'ї цілком відповідає цьому визначенню та включає характерні для соціальних інститутів складники: функції, засоби для їх реалізації та санкції. Ми вивчаємо сім'ю як малу соціальну групу на мікрорівні, орієнтуючись на внутрішні стосунки, а як соціальний інститут – на макрорівні, орієнтуючись на зовнішні зв'язки, вплив сім'ї на суспільство загалом.

Операціоналізація поняття «сім'я» в межах соціальних досліджень також передбачає його визначення в контексті протиставлення нуклеарної та розширеної сім'ї. Нуклеарна сім'я складається з батьків та їх дітей (які не перебувають в шлюбі), що утворюють спільне домогосподарство. Традиційно ненуклеарну (розширену) сім'ю визначають як таку, що включає в себе також представників інших поколінь, що належать до спільного домогосподарства. Зараз цей термін частіше використовується для опису вільніших відносин, в яких нуклеарна сім'я підтримує зв'язки з більш далекими родичами, та не утворює єдиного домогосподарства. [Abercrombie, 2006: p. 154].

1.2. Трансформація сімейних відносин в сучасному суспільстві

Тенденції розвитку сучасної сім'ї є доволі суперечливими. Дослідники, які вивчають шлюбно-сімейні відносини, умовно діляться на два табори прихильників різних парадигм: кризової (консервативно-кризової), та прогресивної (ліберально-прогресивної).

Перші б'ють на сполох, проголошуючи кризу сім'ї як соціального інституту. Себто, з цієї точки зору, сучасна сім'я не виконує свої функції (перш за все, репродуктивну та виховну) повною мірою та загалом не становить колишньої цінності для суспільства. Таким чином слід терміново виправляти ситуацію, інакше сім'я зникне як явище, а людство вимре. Це точка зору прихильників фамілізму, тобто моделі соціальної організації, в якій сімейні цінності й інтереси

домінують над індивідуальними, а відправною точкою аналізу завжди має бути сім'я (А. Карлсон, Б. Бергер) [Слюсар, 2007: с. 29].

Натомість представники ліберально-прогресивної парадигми визнають факт трансформації інституту сім'ї, що відбувається відповідно до загальних постіндустріальних суспільних змін. Але не вважають, що це можна характеризувати як кризу, яка загрожує інституту як такому. Сім'я була, є і продовжить існувати надалі, як один з найбільш стабільних інститутів, що є необхідною передумовою функціонування суспільства. Це точка зору прихильників «постмодерної демографії», до числа яких входить переважна більшість західних дослідників на чолі з Роном Лестігом та Дірком ван де Каа, авторами теорії «другого демократичного переходу» (Second Demographic Transition) [Lesthaeghe, 2004]. Таке ставлення до розвитку інституту сім'ї набуває все більшої популярності, проте не є цілком новим. Іще на початку двадцятого століття у своїй статті «Криза сучасної сім'ї» про це говорив Пітирим Сорокін [Сорокін, 1916].

В будь-якому разі, ми погоджуємося з тим, що інститут сім'ї трансформується внаслідок дії багатьох факторів. Тож варто розглянути їх всі. По-перше, історично завжди було необхідно знаходитися в середині сімейної, общинної структури або вертикально інтегрованої організації (монастир, військо тощо), а в рамках сучасних економічних реалій людина фізично може вижити самотійно, забезпечити себе найнеобхіднішим і не тільки. Головним чином через економічну та культурну допустимість цього явища, зростає відсоток розлучень, а також самотніх чоловіків та жінок. Укладені через почуття, а не холодний розрахунок, шлюби можуть швидше та частіше розпадатися, адже ми всі схильні змінювати власні особисті якості та ставлення до інших. Тому шлюби розривають для того, щоб укласти нові – саме серійна моногамія переважає в сучасному суспільстві, принаймні в контексті стосунків так званого покоління Y. Феномен «суспільства розлучень» докладно схарактеризував Е. Гідденс. Він описує «чисті стосунки», що існують для задоволення потреб та бажань,

реалізації партнерів, їх емоційної та сексуальної вдоволеності. І тривають вони рівно стільки, скільки допомагають досягати всього перерахованого. Гідденс вводить поняття «кохання-злиття», що передбачає глибоку прив'язаність та взаєморозуміння, на противагу романтичному коханню, що засновано на чистих емоціях та має тривати все життя. [Giddens, 1992]. Водночас З. Бауман пов'язує такі трансформації ставлення до сім'ї та розлучень з культурою споживання. Тобто, за Бауманом, вони виникають через те, що ми сприймаємо партнера як джерело насолод і продовжуємо стосунки рівно стільки, скільки він здатен забезпечити нас цими насолодами в рамках певного «контракту». Тому сім'я стає дуже крихкою та непевною: “якщо зв'язки між людьми... не здобуваються посередництвом тривалих зусиль і періодичних жертв, а уявляються чимось, від чого очікують негайного задоволення, що відкидається, якщо не виправдовує цих очікувань, і що підтримується лише доти (і не довше), доки продовжує приносити насолоду, то немає ніякого сенсу силкуватися і вибиватися з сил ... заради збереження партнерських відносин” (перекл. Червінської Т. Г.) [Bauman, 2013; Червінська, 2009].

Люди здобувають освіту, інвестують власні ресурси в самореалізацію, народжують значно менше дітей та приділяють їх соціалізації більше уваги, при цьому користуючись аутсорсинговими послугами для часткового виконання різних функцій та організації різних сфер життя від захисту (поліція, приватна охорона, системи сигналізації) і побуту (клінінг, доставка побутових товарів) до безпосередньо освіти, виховання дітей (дитячий садок, школа, різноманітні няні, репетитори тощо). Варто зазначити, що таке делегування не є абсолютно сталим – воно залежить від економічного становища, рівня довіри в суспільстві загалом та до держави зокрема. Наприклад, в 1990-1999 роках частка дітей, що відвідують дошкільні заклади типу дитячих садочків скоротилася з 57% до 38% – рости вона почала разом з економічними показниками у 2000 році та лише у 2005 році досягла наближеного до початкового (1990 р.) значення в 51% [Демографічна криза в Україні, 2001: с. 156-157]. Підвищується повага до

людського життя, прав людини та людської особистості, разом з усіма її особливостями (від сексуальної орієнтації до професійних та дозвіллевих вподобань). Відповідно рамки «справжньої сім'ї» також розширюються, включаючи явища серійної моно/полігамії, гомосексуальних зв'язків тощо або звичайного бажання чи небажання офіційно одружуватися або/та жити разом, вести спільне господарство. В більшості країн частка матерів, що народили в незареєстрованому шлюбі сильно переважає частку самотніх матерів. Наприклад, за даними Швеції за 2000 рік, вони становлять 55,3% та 10% відповідно для матерів віком 20-24 років; 58% і 9,7% для матерів віком 30-34 років [Слюсар, 2007: с. 29-31]. Сьогодні люди надають сім'ї доволі нетрадиційного, але важливого значення: ми очікуємо від неї підтримки, розуміння, спільного дозвілля тощо. Це наслідок уже згаданого економічного розвитку та тренду останніх років на роботу з дому, ненормований робочий графік, активне використання соціальних мереж. Індустріальна модель двадцятого століття, за якої кожен зранку поспішає на роботу, повертається пізно ввечері та спілкується з родиною від сили 2 години на добу, поступово відходить в минуле.

Водночас, незважаючи на вищезгадані зміни, широкі сімейні стосунки та спорідненість людей, що виявляється в межах ненуклеарних сімей, не втрачають свою актуальність. Саме модифікована розширена сім'я є типовою формою сім'ї – від часів індустріалізації до сьогодення. [Abercrombie, 2006: p. 154-155].

1.3. Війна як чинник динаміки сімейних відносин

Війна примушує сім'ї зіштовхнутися з багатьма випробуваннями: загибель рідних, різка зміна практик взаємодії через так само різку зміну соціального середовища та життєвих пріоритетів, а також посттравматичний стресовий розлад. Тривале перебування на відстані та неможливість спілкуватися так часто як раніше – згідно з опитуванням групи «Рейтинг» «Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни», проведеним в березні 2022 року

в рамках проєкту «Україна в умовах війни», 44% українців довелося розділитися зі своїми сім'ями не з власної волі, що негативно вплинуло на їх емоційний стан [Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни, 2022: с. 24].

Війна спричиняє розірвання сімейних зв'язків через смерть, насильницьке переселення, взяття в полон або рабство членів сімей та відсутність мобільного та інтернет-зв'язку на окупованих територіях і в населених пунктах, розташованих близько до лінії зіткнення. Згідно дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведеного з 3 по 18 травня 2022 року, лише 42,9 відсотків українців планує майбутнє своїх дітей та онуків в Україні за умови продовження війни на невизначений період; і навіть за умови припинення вогню та продовження стану підготовки до війни в майбутньому, їх частка збільшується лише до 54, 7 відсотків. [Лише половина українців планує повернутися, 2022]. Тривале перебування членів сімей в кардинально різних обставинах, здобуття відмінного досвіду та утворення відмінних щоденних практик також може призвести до виникнення соціальної дистанції між ними – цей ризик набуває актуальності відповідно до збільшення тривалості воєнних дій та планування частиною населення України свого життя за кордоном.

Очевидними також є прямі наслідки гуманітарної кризи, пов'язаної з веденням бойових дій: вона стає причиною підвищення рівня смертності від неможливості задовольнити базові потреби місцевого населення в продуктах харчування, питній воді, ліках від хронічних захворювань і теплому одязі в холодну пору року, зруйнованому внаслідок обстрілів житлі. Люди втрачають можливість заробляти гроші, виконуючи звичні посадові обов'язки: згідно дев'ятого загальнонаціонального опитування, проведеного групою «Рейтинг» 26 квітня 2022 року, 39% українців, що мали роботу до війни, втратили її та досі не змогли відновити (на момент опитування). Враховуючи дані за березень (53%) та початок квітня (41%), можна констатувати покращення ситуації, проте дана частка є суттєвою. [Дев'яте загальнонаціональне опитування: соціально-

економічні проблеми під час війни, 2022]. Через руйнування будівель навчальних закладів, нестачу викладацького складу, відсутність стабільного зв'язку та наявність фізичної небезпеки для пересування населеним пунктом в умовах війни, учні загальноосвітніх та вищих навчальних закладів не мають належної можливості реалізувати своє право на освіту, а їх батьки лишуються позбавленими звичної підтримки суспільства в контексті виховання та освіти дітей. Ці зміни можуть сприяти різкій зміні рівня добробуту й соціального статусу постраждалих сімей, зокрема за умови їх тривалого перебування за кордоном в статусі біженців та відсутності впевненості в найближчому майбутньому.

Згідно дослідження Аннет Ларо «Нерівні дитинства: клас, раса і життя сім'ї», це може мати довгостроковий вплив на стратегії виховання дітей в таких сім'ях. Основне дослідницьке питання Ларо звучить, приблизно, так: “Як культурна логіка виховання дітей, як правило, відрізняється відповідно до соціального становища (класу) сім'ї?”. Дані збирали шляхом проведення двогодинних глибинних інтерв'ю з 88 сім'ями, в яких є діти, орієнтовно, 10-річного віку (тобто з батьками) і які належать порівну до трьох класів: середнього, робочого та бідного; а також шляхом спостереження за 12 з цих сімей: приходили до їх помешкань щодня близько трьох тижнів, фіксуючи особливості харчування, зовнішнього вигляду, спілкування з родичами тощо. Серед сімей не було суто “неблагополучних” — всі батьки, що взяли участь в дослідженні, любили своїх дітей і намагалися виховати їх якнайкраще, та мали різне уявлення про те, як саме це потрібно робити. Через десять років дослідили становище уже 19-20-річних молодих людей, які виростили з тих дітей, виховання яких досліджували на початку.

Виявилося, що стратегії виховання дітей в сім'ях, що належать до різних соціальних класів, дуже відмінні. В сім'ях з середнього класу батьки інвестували значно більше грошей та зусиль в організоване дозвілля дітей та втручалися до формальної освіти (дискутували із вчителями, старалися забезпечити дитині

комфортніші умови навчання). Розклад дня сім'ї підпорядковувався активностям дитини, батьки уважно контролювали, чим саме займається дитина. Діти відвідували безліч гуртків та проводили більше часу з дорослими. В цих сім'ях було прийнято багато говорити одне з одним та дивитися в очі співрозмовнику. Діти в таких сім'ях мали звичку ставити думку батьків під сумнів, дискутувати, протестувати. Все це сприяло розвитку комунікативних навичок у дітей (в першу чергу, в рамках інституцій): вони збільшували словниковий запас, вчилися відстоювати свою думку та оперувати абстрактними концептами, спілкуватися з різними людьми відповідно до статусу, ролі, місця в інституційній ієрархії, справити гарне враження та заручитися підтримкою. Ці якості стали в пригоді при вступі до коледжу, пошуку роботи.

В сім'ях з нижчого класу батьки були більше занепокоєні тим, щоб забезпечити базові потреби дітей: одягнути, нагодувати, відправити в школу. Через брак грошей, значно більше часу витрачалося на прання, приготування їжі тощо. Батьки не намагалися втручатися в процес формальної освіти, а скоріше шукали підтримки з боку школи. Дозвілля дітей було значно менш структуроване та контрольоване з боку батьків, більш розмірене та “повільне” — вони спілкувалися з однолітками, грали в дворі, вешталися вулицями, дивилися телевізор. При цьому діти часто мали бажання відвідувати гуртки, але брак коштів, засобів транспортування робив це неможливим. Коли діти намагалися реалізувати свої амбіції в якійсь сфері в домашніх умовах, то батьки, зазвичай, ставилися до цього негативно. Протягом дня діяльність дорослих та дітей рідко була спільною, вони менше спілкувалися. Тим більше майже не виникало дискусій — батьки зазвичай говорили з дітьми досить директивно і не давали можливості аргументувати думку. Таким чином діти з сімей, що належали до робітничого класу та з бідних сімей формувалися навички управління власним часом, прийняття незалежних рішень, креативність — чого не вистачало дітям з сімей середнього класу. Також вони були більш делікатними одне з одним (тобто сестри та брати з однієї сім'ї). Водночас навички ефективної комунікації в

рамках інституцій та адаптування різних структур, правил до своїх потреб розвивалися погано. [Lareau, 2011].

Близько половини батьків з нижчих соціальних класів спонукали дітей здобувати вищу освіту. Діти також часто цього хотіли. Але майже ніколи не вступали до коледжу. Вихідці ж із сімей середнього класу, зазвичай, навчалися в коледжі.

Очевидно, що результати дослідження Ларо не можна однозначно екстраполювати на сім'ї в умовах сучасної війни, проте його корисно враховувати в контексті впливу війни на сім'ю через можливе набуття постраждалими від війни сім'ями тих чи інших рис, описаних в дослідженні, через зміну соціально-економічних обставин.

Водночас із вимушеною розлукою часто виникає необхідність співжиття членів розширеної сім'ї в межах спільного домогосподарства. Сім'я доповнює та навіть заміщає формальні канали державних послуг за рахунок неформального соціального капіталу та відповідної солідарності, що проявляється у взаємній співпраці для захисту сім'ї – така співпраця стає критично необхідною в контексті виживання під час війни [Mehmet, 2004]. Враховуючи вищезазначені проблеми, що існують на територіях, де тривають активні бойові дії, забезпечення виживання та задоволення базових потреб сім'ї стає першим пріоритетом та прибирає на задній план питання розвитку дітей, спільного дозвілля тощо. Навіть за умови успішної евакуації до безпечного місця, багато дітей лишаються позбавленими піклування одного або й обох батьків, коли останні вступають до лав збройних сил або стають жертвами воєнних злочинів. Кризова ситуація та виклики, пов'язані з нею, можуть спонукати дітей та молодь брати на себе додаткову відповідальність із забезпечення виживання та добробуту сім'ї в умовах економічних потрясінь: «Студенти коледжів почали кидати навчання, щоб пройти зі своїми сім'ями через бурі невизначеності.» [The Japanese Family in America, 1943]. Війна сприяє як розриванню сімейних

відносин, так і об'єднанню та взаємодопомозі для подолання спільних труднощів.

За даними Міжнародного надзвичайного фонду допомоги дітям при Організації Об'єднаних Націй, війна в Україні сприяє підвищенню ризику торгівлі дітьми та їх експлуатації. Афшан Хан, регіональний директор ЮНІСЕФ у Європі та Центральній Азії наголосив на важливості уважного ставлення до кризи із захисту дітей, що її не оминати у зв'язку з війною: «Неповнолітні переміщені особи надзвичайно вразливі до відокремлення від своїх сімей, експлуатації та торгівлі людьми. Необхідно, щоб уряди в регіоні активізувалися та вжили заходів для їх безпеки» [UNICEF, 2022]. Згідно аналізу, проведеного спільно ЮНІСЕФ та міжвідомчої координаційної групи проти торгівлі людьми (Inter-Agency Coordination Group against Trafficking), діти становлять 28 відсотків ідентифікованих жертв торгівлі людьми. Вже станом на 19 березня 2022 року більш ніж 1,5 мільйона дітей з України стали біженцями внаслідок повномасштабного вторгнення росії 24 лютого того ж року – настільки великомасштабні переміщення населення є приводом для активізації діяльності торговців людьми та збільшення відсотку дітей серед їх жертв через те, що суттєвою часткою біженців з України є саме діти та їх матері. Особливо вразливими є діти, яких було евакуйовано без супроводу повнолітніх опікунів, а також ті, хто втратили опікунів в процесі евакуації – лише до 17 березня 2022 року більше 500 таких дітей перетнуло кордон України з Румунією, а точна їх кількість відносно всіх кордонів сукупно залишається невідомою [UNICEF, 2022].

Згідно аналізу випадкової вибірки записів дитячої консультації 1923-1983 років, війна сприяє агресивній та асоціальній поведінці та підвищенню рівня тривожності, збільшенню академічних проблем у дітей та підвищенню рівня підліткової злочинності – ці наслідки стосуються як тих дітей, що особисто стали жертвами воєнних злочинів, пережили втрату близьких внаслідок воєнних дій, так і тих, що стали свідками насильства на війні та/або інших наслідків воєнних

дій. Посттравматичний стресовий розлад, наявний у членів сімей, має вкрай негативний вплив на сімейні відносини, особливо за умови наявності суттєвих відмінностей між досвідами різних членів сім'ї, здобутими під час війни – він сприяє виникненню непорозумінь, конфліктних ситуацій та відсутності спільних актуальних наративів. [Schwab, 1995].

Ще Ернст Берджесс в 1942 році завважив вплив обставин війни на стан гендерної рівності в США, що відповідно вплинуло на роль і статус жінок в межах сім'ї: «Жінки отримують роботу як у військовій, так і в цивільній промисловості, яку раніше займали лише чоловіки. Велике збільшення кількості працюючих жінок підвищило економічну незалежність, яка є міцною основою для підвищення соціального статусу» [Burgess, 1942: р. 348]. Дослідження впливу громадянської війни в США показали, що війна сприяла порушенню сімейних зв'язків та зміні соціальних ролей жінок в контексті сім'ї як малої групи – вони стають більш вагомими та передбачають взяття більшої міри відповідальності. [Schwab, 1995]. Згідно якісного дослідження досвіду дружин мобілізованих військових, проведеного Університетом Вісконсена, після отримання звістки про мобілізацію вони переживають емоційне та фізичне потрясіння, «заціпеніння»: «я не могла нічого вдіяти і відчувала, що застрягла» [Marnocha, 2012: р. 4]. Вони почувалися забутими та ізольованими й не отримують бажану підтримку від оточення. Факт відчуженості багатьох сімей, серед членів яких є діючі військові, від їх оточення, що спричиняє тривожність і навіть розвиток депресії, є актуальним не лише за умови розлуки військових та цивільних членів сім'ї – він пов'язаний з частими переїздами та неможливістю щоразу будувати міцні соціальні зв'язки [Military Family Lifestyle Survey, 2009] – в контексті російсько-української війни цей ефект може стосуватися сімей біженців, хоча вони й змінюють місце проживання з інших причин. Водночас порушення звичної побутової рутини може стати чинником суттєвих змін у відносинах всередині сім'ї (очевидно, це залежить від умов проживання сімей біженців): «Люди жили близько один до одного в переповнених бараках,

ділилися їжею та туалетом і майже не мали можливості для сімейного усамітнення. Роль батька як годувальника і матері як домогосподарки зникла. Дитяча дисципліна, сімейна робота та ритуали, і навіть роль самого дому були значно змінені.» [The Japanese Family in America, 1943: p. 156].

Дослідники Британського Національного Королівського центру військових досліджень виявили, що стан аж 7% партнерок військових відповідають критеріям клінічної депресії в порівнянні з лише 3% відносно жіночого населення загалом. Крім того, 9,7% дружин військовослужбовців повідомляли про епізоди щотижневого або щоденного запою, у порівнянні з 8,9% жіночого населення загалом [Gribble, 2019]. Відсутність чоловіка спонукала жінок перебирати на себе ті обов'язки, які в інакшому випадку вони б ділили з чоловіками (виховання дітей, забезпечення фінансової сталості сім'ї тощо) – після повернення військового зі служби ролі необхідно було знову перерозподілити, що спричиняло додатковий стрес, особливо за наявності маленьких дітей, стосунки з якими так само слід було будувати наново: «Він офіцер, тому він просто каже: «Зроби це», і це робиться. Він не розуміє, що 2-річна дитина не виконує накази, як ті хлопці.» [Marnocha, 2012: p. 5]. Водночас респондентки зазначали, що, незважаючи на труднощі, стосунки зміцнилися за час розлуки, члени сім'ї стали уважніше ставитися одне до одного та цінувати час, проведений разом. [Marnocha, 2012].

Слід пам'ятати, що, як і будь-яка кризова ситуація, «війна, як правило, прискорює сплячі зміни в сімейному житті, що досі були не повністю зрозумілі або оцінені» [Schwab, 1995]. Тобто не слід проектувати всі зміни, що відбуваються під час війни та одразу після її завершення на розвиток суспільства в довгостроковій перспективі за межами надзвичайних ситуацій.

В контексті впливу саме волонтерства під час війни на українську сім'ю, цікавими є результати якісного дослідження Христини Ольги Яримович, проведеного в Києві на ранньому етапі російсько-Української війни (з вересня 2015 року по червень 2016 року), що передбачало вісімдесят два

напівструктурованих інтерв'ю з українцями, що, на той час, займалися волонтерством, спостереження за учасниками волонтерських мереж та вивчення вторинних даних, отриманих з соціальних мереж, державних релізів та новинних сюжетів. Сім'я відіграла важливу роль в фінансовій підтримці сталого волонтерства – це стосується зокрема тих людей, що займалися волонтерством повний робочий день, не отримуючи за це фінансової винагороди та живучи за рахунок сімейного бюджету [Jagutowycz, 2019: р. 36-37]. Авторка означила волонтерство як фактор мобілізації неформальних соціальних зв'язків, зокрема сімейних – водночас сімейні зв'язки стали базисом для побудови волонтерських структур та волонтерство сприяло зміцненню відносин в таких сім'ях [Jagutowycz, 2019: р. 2, 18, 28]. Окремої уваги заслуговує тема стосунків між подружніми парами, де одна людина брала безпосередню участь в бойових діях в статусі військового, а інша – займалася волонтерством. В цьому випадку дискурси громадянської відповідальності та особистих сімейних стосунків стають взаємозалежними: бажання сприяти перемозі, розвитку громади тощо доповнює бажання взаємодопомоги в сім'ї, спробу підтримати близьку людину, актуалізувати її працю: «українка завжди буде стояти на сторожі свого чоловіка. Вони наша скеля там, а ми їхня скеля тут» – теза волонтерки, що брала участь в дослідженні. Також респондентки, що займалися волонтерством на користь військових, зазначали, що поняття сім'ї розширюється в наслідок волонтерської діяльності й вони сприймають бенефіціарів як рідних людей, не проводячи чіткої межі між ними та власне родичами: «У всіх нас є материнський інстинкт, і тому до хлопців, про яких ми піклуємося, особливо якщо вони наші ровесники, ми ставимося так само, як по відношенню до братів, дітей... вони стають як сім'я» [Jagutowycz, 2019: р. 104]. Опитані волонтерки співвідносили волонтерські відносини з сімейними та втілювали звичні сімейні ролі в контексті нової «волонтерської сім'ї», наголошуючи на розвитку почуття довіри та міцних міжособистісних зв'язків через постійну взаємну допомогу. Зокрема волонтерки військових шпиталів асоціювали свою турботу про постраждалих з турботою про

членів власної сім'ї та навіть визначали свій тогочасний стиль життя як «справжній», що втілює «природну форму сімейної любові» [Jagutowycz, 2019: р. 104-105]. З одного боку, таке сприйняття волонтерства допомогло людям адаптуватися до кризових обставин, відтворити певну форму нормального, комфортного життя за допомогою звичних патернів дій та реакцій в межах сімейних стосунків таким чином захиститися від жорстоких реалій війни – з іншого ж, це може сприяти зміцненню гендерних стереотипів та знеціненню праці та жертвості волонтерок, адже, на противагу жертві військових, що вважається невідплатною та героїчною, їхня жертва тут оцінюється як «природній» обов'язок «берегині», що його продовжує втілювати жінка за різних обставин. Метафоричне втілення моделей сімейних зв'язків також може переростати в їх формалізацію через усиновлення/удочеріння або одруження – прямим чином змінюючи структуру сімей як малих груп та відповідно впливаючи на сімейні відносини. Наступне питання не розглянуто в межах дослідження Яримович, але фактор виникнення нової спільноти, спільного досвіду й, тим більше, продовження розвитку стосунків волонтерів поза межами волонтерських організацій, шпиталів тощо може сприяти виникненню дистанції між волонтерами та членами їх сімей, не залучених до волонтерської активності та не здатними розділити їх переживання, занепокоєння та зміни в світогляді: «Це не те, що це інший світ, ти просто починаєш розуміти, що життя, яке у тебе було до всього цього, це все порожнє, марна трата часу». [Jagutowycz, 2019: р. 104-122]. Відтворення досвіду «дому» та сімейних стосунків в контексті волонтерської діяльності, а також сприйняття волонтерства як втілення нової норми може спричиняти конфліктні ситуації в стосунках з родичами на ґрунті відмінності пережитих досвідів – особливо якщо члени сім'ї виявляють прагнення повернутися до попередньої «норми», що не співпадає з новою нормою волонтерів. Проте це лише гіпотеза, яку слід перевірити.

Висновки до розділу 1.

Сімейні відносини відіграють суттєву роль в контексті функціонування та розвитку суспільства. Водночас поняття сім'ї є багатогранним та багатозначним, його може бути трактовано по-різному, в залежності від історичних, соціокультурних обставин тощо. Люди адаптують моделі своєї поведінки до потреб сім'ї як малої групи та проєктують сімейні відносини на інші сфери життя – таким чином взаємодія між членами сім'ї є міцно пов'язаною з іншими подіями в житті акторів. Взаємодія членів сім'ї зазнає впливу зовнішніх чинників, таких як соціальні, культурні та економічні обставини, в яких перебуває сім'я – враховуючи мінливість обставин, у зв'язку з війною, сімейні відносини теж можуть зазнавати змін.

Розділ 2. Волонтерство як форма громадянської активності

2.1. Соціологічні засади дослідження громадянської активності

Поняття громадянської активності (civic engagement) є доволі багатограним – визначення різняться відповідно до перспективи дослідників. Його трактують як колективну дію, що сприяє вирішенню проблем в контексті політичних процесів, завдяки індивідуальним зусиллям громадян; здійснення добровільної активності на користь спільноти (індивідуальної чи групової); як активне об'єднання громадян.

Сучасний європейський дискурс демократії та її ефективності за різних обставин надає особливої актуальності праці американського соціолога Роберта Патнама та його італійських колег Р. Й. Нанетті, Р. Леонарді «Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії». Поглянувши на назву, можна помилково визначити її як актуальну лише для Італії, проте насправді, питання, які перед собою ставили та на які дали відповідь дослідники є так само актуальними й за межами Італії. Головні з них сам Патнам окреслив так: «Чому деякі демократичні уряди процвітають, а інші зазнають невдачі? ... Чи залежить якість демократії від якості громадян, тобто чи справді кожен народ має той уряд, на який заслуговує?» [Патнам, 2001: с. 15]. Зрештою, автори дійшли до висновку, що соціально-економічний розвиток регіонів (зокрема й розвиток їх громадянського суспільства) напряму впливає на ефективність роботи влади. Це було напрочуд зручно досліджувати саме на прикладі Італії 1970-х років, адже на той час там реалізували адміністративну реформу, суттю якої була децентралізація влади. Так, дослідники порівняли успішність впровадження реформи в економічно, культурно, соціально, політично різних регіонах Італії. В результаті виявилось, що, внаслідок реформації в північних регіонах Італії стали помітними суттєві зміни на краще в сенсі продуктивності роботи уряду, проте в південних регіонах результати були погані: система самоврядування виявилась вкрай неефективною. Така різниця (за словами

дослідників) була наявною саме через вплив чинника рівня розвитку громадянського суспільства: «Ми виявили, що деякі регіони Італії мають розгалужені мережі й високі норми громадянської активності, тоді як інші характеризуються вертикально структурованою політикою, ізоляцією і фрагментарністю суспільного життя й культурою недовіри. Ці відмінності у громадянському житті виявилися основними» [Патнам, 2001: с. 29]. До чого там громадянська активність і громадянське суспільство стає очевидним, коли Патнам роз'яснює власну інтерпретацію терміну, основних ознак та чинників розвитку громадянського суспільства. Так, за Патнамом, громадянське суспільство складається з політично рівних людей, що мають спільні морально-етичні принципи (сприятливі для розвитку громадянського суспільства) та є соціально активними. Дослідник визначає соціальну (громадянську) активність як здатність людей об'єднуватися для якісної співпраці на користь громаді, навіть при відсутності прямого впливу на досягнення персональних цілей та є першочерговою умовою розвитку громадянського суспільства: «перш за все, громадяни в громадянському суспільстві характеризуються активною участю в суспільних справах» [Патнам, 2001: с. 110]. Цю активність репрезентують результати роботи громадських організацій та партій, мирні зібрання тощо.

В межах концепції громадянського суспільства за В. Степаненко неелекторальна суспільна активність громадян передбачає членство в ініціативних групах, приналежність до та діяльність в межах громадянських рухів та добровільних об'єднань, недержавних організацій, а також слідування правовій культурі та лобювання ініціатив, покликаних вирішити соціальні проблеми [Степаненко, 2001: с. 169-182].

Гелнер описав таку ознаку суб'єктів громадянських активностей як «модульність» – тобто здатність пристосовуватися до мінливих умов та досягати тих чи інших цілей в межах різних громадських об'єднань, принагідно долучаючись до їх діяльності; виявляє солідарність, водночас зберігаючи риси індивідуалізму. Саме таку здатність акторів вчений виділив як основну

передумову успіху громадянського суспільства, що в його межах актори реалізують власний потенціал та інтенції. [Malesevic, 2021].

Громадянську активність можна вивчати в контексті трьох загальних теорій: раціонального вибору, громадянського волонтаризму та соціального капіталу.

Згідно з теорією раціонального вибору актор раціонально оцінює вартість своєї активності та вигоду від неї: дія відбувається в тому випадку, якщо вигода переважає вартість. Проте виникає питання: громадянська активність передбачає долучення до колективної дії, спробу вплинути на вирішення проблем спільноти – тобто зв'язок між особистою активністю окремого актора та його особистою вигодою не є очевидним, так само як і відповідальність актора за здійснення чи нездійснення громадянської активності – тож чи не буде вибір на користь пасивного споживання результатів активності інших акторів більш раціональним? Мансур Олсон запропонував таке рішення: окрім колективних вигод існують також селективні, тобто доступні лише активним учасникам (розвиток кар'єри, соціальне схвалення тощо).

Згідно з теорією волонтаризму, громадянська активність залежить від рівня освіти та доходу, наявності часу, вільного від основної зайнятості. Водночас окремим чинником виступає спонукання акторів до дії з боку інших членів спільноти.

В теорії соціального капіталу наголошується на кореляції громадянської активності та рівня соціальної довіри, набутті соціального капіталу. Тут береться до уваги не рішення окремого соціального актора, а рівень його залученості до життя спільноти, співпереживання, відчуття причетності до проблем окремих груп.

В рамках практичних досліджень ці підходи не слід розглядати окремо один від одного, вони є взаємодоповнюючими. [Pattie, 2003].

Для окреслення реалізації громадянської активності окремими суб'єктами доречно використати поняття практик. Громадянські практики – “це систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів у

публічній сфері, які є формою реалізації власних інтересів та за умов вагової сукупності їх здатні перетворювати соціальні та політичні інститути.” [Резнік, 2011: с. 57]. Практики громадянської активності можна категоризувати відповідно до суб’єкта цієї активності та характеру його дії. За цим принципом виділяють громадсько-політичні практики: колективний тиск на політичні інститути; практики контактування громадян з установами й організаціями: реалізація індивідуальних інтересів через звертання до установ; та кооперативні (організаційні, колективні) практики: просування спільних інтересів асоціаціями людей.

2.2. Сутність та специфіка волонтерства як форми громадянської активності

Втіленням громадянської активності також є здійснення вибору на користь суспільно важливої діяльності на противагу її альтернативі, навіть якщо така діяльність є оплачуваною (наприклад, робота в благодійному фонді, де фахівець отримує меншу зарплатню, але можливість впливу на розв’язання соціальних проблем – фактично жертвує неотриману в іншій організації зарплатню на благодійність або виконує частину обов’язків на волонтерських засадах) чи продовження виконання посадових обов’язків працівниками, що забезпечують функціонування критичної інфраструктури в умовах бойових дій (наприклад, діяльність лікарів, що надають медичну допомогу неєвакуйованому населенню). Часто практики громадянської активності можна визначити як благодійність або волонтерство – добровільну неприбуткову діяльність, що спрямовано на вирішення соціальних проблем на користь окремих соціальних груп, місцевій громаді, суспільству загалом. Звісно, використання поняття «користь» передбачає суб’єктивну оцінку конкретних практик відносно конкретної системи цінностей – в даному контексті йдеться про сприйняття своєї діяльності самим актором. Волонтерство цілком може передбачати отримання фінансової

винагороди/підтримки, що дозволяє актору задовольнити свої базові потреби та реалізовувати практики волонтерства стало, отже фактор прибутковості в цьому контексті є другорядним (зокрема таким підходом керувалася в своєму дослідженні Яримович, враховуючи досвіди «волонтерів, які працювали повний робочий день як на платній, так і на безоплатній основі» [Jagumowycz, 2019: р. 35]).

Громадянська активність та зокрема практики волонтерства українців стали об'єктом досліджень, що їх варто згадати для формування уявлення щодо цього та на які варто спиратися при здійсненні подальших досліджень.

Відповідно до результатів дослідження фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва «Благодійність і волонтерство-2016» основною формою участі українців у благодійництві є невеликі пожертви до благодійних скриньок, фокус волонтерської та благодійної допомоги зосереджено на підтримці Збройних Сил України. Станом на 2016 рік 37% українців надавали фінансову підтримку благодійним організаціям та 14% здійснювали волонтерську діяльність. Дослідження не враховує вивчення мотивів такої активності, проте враховує вивчення мотивів її відсутності: більшість тих, хто не займається благодійністю, мотивує це відсутністю необхідних для цього ресурсів або простим небажанням (не вважає себе благодійником). [Благодійність і волонтерство, 2016].

В аналітичній записці про результати дослідження аналітичного центру Cedos «Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії» зазначено: «Серед важливих рішень, які опитаним доводилося приймати у перші тижні повномасштабної війни, є ті, які пов'язані з участю в обороні країни, а також з волонтерством. Опитані чоловіки частіше, ніж жінки, згадували про те, що їм потрібно було вирішити, чи долучатися до Збройних сил України і зокрема до територіальної оборони. Для деяких важливим рішенням став похід у територіальний центр комплектування та соціальної підтримки (колишній військовий комісаріат). Як для чоловіків, так і для жінок одним із ключових

рішень стала участь у волонтерських ініціативах» [Центр дослідження суспільства, 2022: с. 13]. Тобто респонденти приймали рішення про реалізацію нових практик волонтерства, адаптуючись до умов війни та її викликів. Серед основних напрямків активності автори виділили боротьбу на «інформаційному фронті» (тобто підписання петицій, поширення інформації, блокування ресурсів тощо), координаційну роботу, фізичну роботу на місцях, рідше – виконання роботи в межах власних професійних компетенцій (психологічна підтримка тощо). Мотивацією для прийняття таких рішень стали почуття солідарності, патріотизму та «бажання зробити внесок в перемогу», обов'язку та наявність відповідних ресурсів для їх реалізації (знань, навичок, зв'язків, коштів). [Центр дослідження суспільства, 2022].

Висновки до розділу 2

Практики громадянської активності загалом та волонтерства зокрема є вагомим чинником реалізації потенціалу та інтенцій окремих акторів та динаміки суспільного життя відповідно до їх спільних дій. Волонтерство як форма громадянської активності набуло актуальності для багатьох українців у зв'язку з початком повномасштабного вторгнення росії. Виникнення спільних загроз та викликів спонукало людей об'єднуватися для реалізації добровільної діяльності на користь громаді. Не лише результати такої діяльності, але й сам факт об'єднання та спільного волонтерства може мати суттєвий вплив на подальшу соціальну взаємодію в межах різних інститутів.

Розділ 3. Емпіричне дослідження впливу волонтерства на динаміку сімейних відносин під час війни

Дослідження громадянської активності загалом та волонтерства зокрема зазвичай оминають тему впливу на динаміку відносин в сім'ї. Очевидно, виховна функція сім'ї та функція первинного соціального контролю сприяє підтримці традицій громадянської активності – проте що як члени сім'ї, внаслідок впливу зовнішніх чинників, позасімейного життєвого досвіду тощо, реалізують схожі чи відмінні практики громадянської активності в межах спільних соціо-економічних обставин та виявляють те чи інше ставлення до практик одне одного? В межах даного дослідження фокус зосереджено саме на кооперативних практиках громадян, що передбачають активність в межах діяльності асоціацій, організацій, товариств, або іншої волонтерської діяльності що її спрямовано на вирішення актуальних соціальних проблем, пов'язаних з повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України.

З метою зафіксувати суб'єктивні досвіди, переживання, виявити особисті мотиви, уявлення, очікування респондентів дослідження проводиться в межах якісного підходу. Воно не є репрезентативним та не передбачає отримання числових значень, виявлення відсоткових співвідношень – результати даного дослідження не можна екстраполювати, але можна використовувати для виявлення причино-наслідкових зв'язків та вдосконалення методологій подальших досліджень.

Методом збору даних є опитувальник для самозаповнення, питання, в основному, є відкритими. Вибір на його користь було здійснено з міркувань забезпечення анонімності респондентів, адже тема є досить сенситивною, що створює додатковий ризик викривлення результатів при проведенні глибоких інтерв'ю або фокус-груп – зокрема враховуючи спільність інформаційного простору дослідниці та респондентів.

Опитувальник створено в Google-формі та поширено за допомогою мережі Інтернет, що сприяє забезпеченню комфорту для респондентів. Формат

залишає за респондентами право припинити заповнення форми в будь-який момент і не обмежує їх в часі. Запрошення взяти участь в опитуванні надсилалося особисто потенційним респондентам та поширювалося методом снігової кулі.

Вибірку складають громадяни України, віком від 16 до 72 років, які, тим чи іншим чином, виявляють громадянську активність для вирішення соціальних проблем, що актуалізувалися внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року: є активними членами відповідних організацій або сприяють цій діяльності шляхом залучення необхідних ресурсів. В межах дослідження не ранжується об'єктивний ступінь залученості в роботу організації, міра активності тощо – відповіді респондентів ґрунтуються на суб'єктивних оцінках.

Опитування складається з чотирьох тематичних блоків питань: перший блок передбачає загальний опис волонтерської діяльності респондентів(ок), відповідь на питання про те, якими є їх роль в як членів волонтерської організації та мотивація до волонтерства; другий блок стосується взаємин волонтерів та волонтерок між собою та стосунків з бенефіціарами їх діяльності – а саме суб'єктивного сприйняття волонтер(к)ами таких стосунків; третій блок присвячено сімейним взаєминам та оцінці впливу волонтерства на ці взаємини; в заключному блоці містяться питання щодо соціодемографічних характеристик респондентів та респонденток, складу їх сімей.

В результаті проведення опитування було отримано відповіді 38 респондентів. Волонтерська діяльність респондентів є так чи інакше пов'язаною з допомогою військовим або цивільним під час війни. Мотивація – бажання наблизити перемогу, відчуття любові та відповідальності, необхідності робити щось корисне в кризовій ситуації: «Мене спонукає думка про те, що з кожною допомогою ми наближаємо нашу країну до перемоги, що хлопці забезпечені всім чим потрібно, завдяки амуніції яку закупляє штаб, менше захисників втрачають своє життя». Вони описують стосунки з волонтерською командою як дружні, довірливі, близькі, сповнені взаємопідтримки; рідше – формальні, «хаотичні».

Багато хто зазначає, що займається волонтерством з людьми, яких знає та з якими дружить досить давно або навіть має родинні зв'язки, тож ці стосунки будувалися не лише на спільній волонтерській діяльності: «А ще у мене є хлопець.) От, мабуть, його можу назвати своєю командою. Він допомагає порадами, ідеями, фізично (при відправці чи отриманні важких коробок), обіймами. :)». Натомість ніхто з респондентів та респонденток не визначив свою волонтерську команду як «другу сім'ю» (про що йшлося в дослідженні Яримович). Приблизно аналогічним чином респонденти описують свої стосунки з бенефіціарами допомоги: «Хочеться обійняти кожного, з ким контактуєш, кому допомагаєш. І відчувається, що вони цього потребують. Бо завжди радо або самі пропонують обійми, або радо їх приймають)».

Абсолютна більшість респондентів відчуває загальну підтримку від сім'ї в контексті волонтерської діяльності, але водночас є ті, хто зіштовхується з нерозумінням і часто настільки різні відповіді лунають від однієї людини (тобто респондент відчуває водночас і підтримку, і нерозуміння): «Одиниці моїх родичів допомагають ЗСУ, з частиною я не спілкуюсь, бо вони зрадили країну, інша частина цілком підтримує».

Дехто з респондентів займалися волонтерством і до війни – теперішня активність сприяла тому, що їх рідні також залучилися до волонтерства або стали його бенефіціарами, таким чином змінивши свою оцінку волонтерської діяльності: «Чоловік у ЗСУ і наші стосунки зміцнились, бо попередні 8 років він підтримував морально і фінансово, а тепер на собі відчув, яка вона та волонтерська підтримка.», «Батько зараз в ТРО, тому він радий що я та мама можемо якось допомогти йому особисто, або ж його роті». Спільна волонтерська діяльність сприяє зміцненню стосунків: «працюємо разом, тому зміцнюють відносини», проте цей ефект не варто пов'язувати суто з волонтерством – подібним чином може вплинути й спільна діяльність іншого характеру. Водночас саме волонтерство виявилось тією активністю, що об'єднала членів сімей

навколо вирішення проблем громади та сприяла зміцненню стосунків в умовах війни.

Натомість за відсутності спільних практик волонтерства або зв'язку волонтер-бенефіціар, вплив волонтерської діяльності може бути прямо протилежним – родичі деяких респондентів не розуміють доцільності втрати ресурсів для допомоги людям, що не належать до вузького кола близьких: «вони думають, що я могла б допомагати більше їм, або щось таке». Відмінність практик громадянської участі та загального сприйняття суспільних потрясінь може виявити відмінність ціннісних орієнтирів, що спонукає членів сім'ї проводити менше часу одне з одним: «З кимось зближує. З іншими - навпаки, з'являється якась дистанція, бо ми знаходимося ніби в різних реальностях. Вони намагаються повернутися до "нормального життя", а для мене його вже ніколи не буде», «Трохи сум, бо класно коли ви всі в одному кораблі, а не кожен у різних. Ви ніби і рідні, а ставлення до речей відмінне, і ти навіть не можеш всього розповісти». Тобто включеність у волонтерську діяльність передбачає зміну поняття норми, принаймні за певних обставин, та може сприяти непорозумінню між членами сімей, де не всі поділяють нове уявлення про нормальне. Така різниця в поглядах та реакціях може впливати на планування майбутньої сім'ї молоддю: «Взагалі, бракує в сім'ї участі в громадській діяльності, як мінімум на рівні міста, тож для створення своєї майбутньої сім'ї мені важливо поділяти цей інтерес з партнером)», навіть якщо не призводить до прямих конфліктів через здатність тієї чи іншої сторони поставитися до родича з розумінням: «У кожної людини своя неповторна нервова система, яку реалії змушують працювати нелогічно, деколи. Тому несподіванок не було, було розчарування у діях та думках деяких родичів. Але це можна пояснити страхом та нерозумінням всього, що відбувається...».

Висновки до розділу 3

Реакцію сім'ї на волонтерську діяльність когось із її членів можна умовно розділити на 2 категорії, що не є взаємовиключними: підтримка та/або спільна волонтерська діяльність, байдужість та/або нерозуміння/засудження. В першому випадку волонтерство сприяє виявленню спільних цінностей та інтересів, зміцненню стосунків. В другому – або не впливає жодним чином (у випадку відсутності відповідних очікувань щодо реакції окремих членів сім'ї та активного спілкування в минулому), або змушує членів сімей, що раніше були близькими, переоцінити особисті якості одне одного та сприяє погіршенню їх відносин. Досвід волонтерства може вплинути на майбутні орієнтації людини на шлюбному ринку та модель побудови власної сім'ї.

Висновки

З плином трансформації соціального середовища та уявлень про соціальну норму інститут сім'ї зазнає змін, а сімейні відносини набувають нових форм. Поширення серійної моногамії та підтримка близьких, довірливих стосунків в межах модифікованих розширених сімей – такими є основні тенденції змін в межах інституту сім'ї.

Звісно, інституційні зміни не відбуваються в результаті короткострокових соціальних потрясінь, хай навіть вони пов'язані з війною. Тим не менш, війна передбачає різку зміну обставин, в яких знаходяться багато сімей, сприяє фізичній зміні їх структури, спонукає їх членів до зміни сфери діяльності, взяття на себе додаткової відповідальності та реалізації тих чи інших поведінкових практик відповідно до актуальних пріоритетів – відповідно сімейні відносини адаптуються до нових обставин, що впливає на подальшу реалізацію функцій сім'ї.

Зокрема це стосується і практик волонтерства на користь ширшої за сім'ю соціальної системи. Волонтерство, як інструмент реалізації особистого внеску в подолання загальних перешкод та досягнення перемоги, причетності до вирішення суспільних проблем та до активної спільноти як такої, стає також вагомим інструментом для згуртування сімей шляхом спільної активності для досягнення спільних цілей або взаємодопомоги. Водночас, відмінність громадянських практик членів сім'ї в умовах війни може виявити відмінність в пріоритетах та ціннісних орієнтаціях, що сприяє взаємному засудженню, розчаруванню та виникненню непорозумінь і конфліктів, зниженню частоти соціальних інтеракцій та погіршенню стосунків. Рішення про здійснення волонтерської діяльності є одним з найважливіших рішень, які приймають українці під час війни – воно яскраво ілюструє ціннісні та соціальні орієнтації людини та попередньо детермінує характер соціальної взаємодії з різними групами. Волонтерство під час війни деформує межу сімейного та громадського,

приватного та публічного, актуалізує тренд побудови сімейних відносин на базі спільності інтересів та цінностей, взаємної підтримки.

Перелік використаних джерел

1. Благодійність і волонтерство-2016 [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya>
2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії – Київ: НАНУ. Ін-т економіки, 2001. – 560 с.
3. Дев'яте загальнонаціональне опитування: соціально-економічні проблеми під час війни [Електронний ресурс] // Група «Рейтинг». – 2022. – Режим доступу до ресурсу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_sotsialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html
4. Кузьменко Т. М. Соціологія / Т. М. Кузьменко – Київ: Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.
5. Лише половина українців планує майбутнє своїх дітей в Україні у випадку збереження військової загрози [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1118&page=1&t=13>
6. Лукашевич М. П. Соціологія сім'ї: підручник / М. П. Лукашевич, Ф. Ф. Шандор. – Київ: Знання, 2013. – 223 с.
7. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті – Київ : Основи, 2001. – 302 с.
8. Піча В. М. Соціологія: підручник / В. М. Піча – Львів: Магнолія 2006, 2009. – с. 206-223
9. Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії [Електронний ресурс] // Громадська організація «Центр дослідження суспільства». – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.pdf>

10. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с.
11. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка — 2007. — № 1. — С. 28-38.
12. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер. – Москва: Феникс, 1994. – 688 с.
13. Сорокин П. Кризис современной семьи / Питирим Сорокин // Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. – 1916. – № 2, 3.
14. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / В. І. Волович. – Київ: Український Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
15. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики / В. Степаненко – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 420 с. – Режим доступу до ресурсу: <https://i-soc.com.ua/assets/files/book/stepanenko/stepanenko.pdf>
16. Червінська Т. Г. Трансформація сучасних шлюбно-сімейних відносин: наслідки для індивіда та суспільства / Т. Г. Червінська // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: збірник наукових праць. – Київ: Фенікс, 2009. – С. 143-148.
17. Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни [Електронний ресурс] // Група «Рейтинг». – 2022. – Режим доступу до ресурсу: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_v_p_ress.pdf.
18. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанський. Москва: Прогресс, 1969. – 240 с.
19. Abercrombie N. The Penguin Dictionary of Sociology / N. Abercrombie, S. Hill, B. Turner // Extended family / N. Abercrombie, S. Hill, B. Turner. – London:

- Penguin Group, 2006. – С. 140-141. – Режим доступа до ресурсу: https://www.shortcutstv.com/blog/wp-content/uploads/2020/01/Penguin_Dictionary_of_Sociology.pdf
20. Bauman Z. *The Individualized Society* / Zygmunt Bauman. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2013. – 227 с.
21. Burgess E. W. *The Effect of War on the American Family* / K. A. Burgess // *American Journal of Sociology* – 1942. – Vol. 48 – P. 343-352. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.jstor.org/stable/2769092>
22. Children fleeing war in Ukraine at heightened risk of trafficking and exploitation [Электронный ресурс] // UNICEF. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.unicef.org/press-releases/children-fleeing-war-ukraine-heightened-risk-trafficking-and-exploitation>
23. Giddens A. *The transformation of intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies* / Anthony Giddens. – Stanford: Stanford University Press, 1992. – 222 с. – Режим доступа до ресурсу: [https://psipp.itb-ad.ac.id/wp-content/uploads/2020/10/Anthony-Giddens-The-Transformation-of-Intimacy - Sexuality-Love-and-Eroticism-in-Modern-Societies-1992-Stanford-University-Press.pdf](https://psipp.itb-ad.ac.id/wp-content/uploads/2020/10/Anthony-Giddens-The-Transformation-of-Intimacy-Sexuality-Love-and-Eroticism-in-Modern-Societies-1992-Stanford-University-Press.pdf)
24. Gribble R. *Mental health outcomes and alcohol consumption among UK military spouses/partners: a comparison with women in the general population* / R. Gribble, N. Fear, L. Goodwin // *European Journal of Psychotraumatology* – 2019. – Vol. 10, Issue 1. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6781255/>
25. John J. Schwab MD *War and the family* / John J. Schwab MD, John F. Ice MD, Judith J. Stephenson MS, Kathy Raymer MD, Kris Houser MD, Lisa Graziano MD, Paul Winkler MD, Diane S. Eiland BS // *Stress Medicine* – 1995. – Vol. 11, Issue 1. – P. 131-137. Режим доступа до ресурсу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smi.2460110121>

26. Lareau A. Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life [Электронный ресурс] / A. Lareau // California, 2nd ed. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <https://books.google.com.ua/books?id=3rmmj3IKATAC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
27. Lesthaeghe R. When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition / R. Lesthaeghe, J. Surkyn // Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels – 2004. – Режим доступа до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/228350491_When_History_Moves_On_The_Foundations_and_Diffusion_of_a_Second_Demographic_Transition
28. Malesevic S. V. Civil Society Theory: Gellner [Электронный ресурс] / S. V. Malesevic // International Encyclopaedia of Civil Society: 2nd edition. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/272822880_Civil_Society_Theory_Gellner
29. Marnocha S. Military Wives' Transition and Coping: Deployment and the Return Home [Электронный ресурс] / S. Marnocha // ISRN Nursing. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.hindawi.com/journals/isrn/2012/798342/>
30. Military Family Lifestyle Survey [Электронный ресурс] // Blue Star Familie. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://bluestarfam.org/survey/>
31. Mehmet K. A. Family in War and Conflict: Using Social Capital for Survival in War Torn Cyprus / K. A. Mehmet, O. Mehmet // Journal of Comparative Family Studies – 2004. – Vol. 35, No. 2 – P. 295-309. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.jstor.org/stable/41603938>
32. Pattie Ch. Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain / Ch. Pattie, P. Seyd, P. Whiteley // Political studies. – 2003. – Vol. 51. – P. 443-468. – Режим доступа до ресурсу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1467-9248.00435>

33. The Japanese Family in America / The Bureau of Sociological Research
Colorado River War Relocation Center // The Annals of the American Academy
of Political and Social Science – 1943. – Vol. 229, The American Family in
World War II – P. 150-156. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.jstor.org/stable/1023077>

Додаток 1. Текст анкети «Волонтерство як чинник динаміки сімейних відносин в умовах війни»

Вітання!

Будь ласка, допоможіть зафіксувати досвід волонтерів та волонтерок. Анкета анонімна, займає близько 5 хв. Тут немає правильних відповідей, головне відповідати щиро!

1. В який спосіб Ви включені до волонтерської діяльності?
Що саме Ви робите, кому допомагаєте
2. Що спонукає Вас займатися волонтерською діяльністю?
3. Як би Ви описали стосунки з членами вашої волонтерської команди?
Якщо не маєте сталої команди/маєте декілька – напишіть про це
4. Як би Ви описали стосунки з тими, кому ви допомагаєте?
5. Як члени Вашої сім'ї ставляться до Вашої залученості до волонтерської діяльності?
 - Загалом підтримують
 - Їм байдуже
 - Загалом не підтримують
 - Засуджують
 - Інше
6. Чи є ставлення деяких родичів для Вас несподіванкою? Чому вони так реагують, на Вашу думку?
7. Що Ви відчуваєте з приводу їх поведінки?
8. Чи впливає волонтерська діяльність або її відсутність на Ваші стосунки з сім'єю? Як саме?
Йдеться як про діяльність інших членів сім'ї, так і про вашу
9. Хто належить до Вашої сім'ї?
10. Скільки Вам повних років?
11. Який найвищий здобутий Вами рівень освіти?
 - Середня освіта

- Професійна/професійно-технічна освіта
- Вища освіта
- Кандидат наук/доктор наук/доктор філософії
- Інше

12. Вкажіть Вашу стать

- Жінка
- Чоловік

Дякую Вам за відповіді!

Майте гарний день та красиві фотозвіти